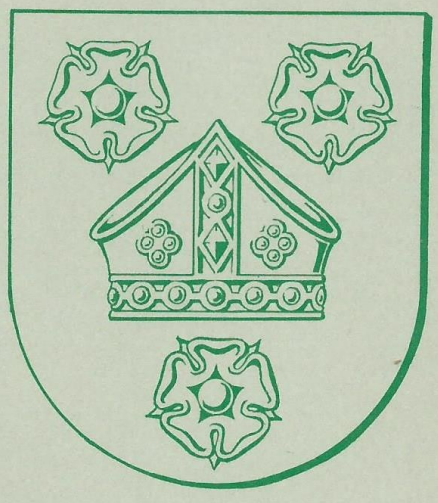

Historisk årbog for Roskilde amt 1976

Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde amt

Indholdsfortegnelse

Arthur Fang in memoriam. Af amtsdirektør Ernst Verwohlt 5

Farvergården i Roskilde. Af Peter Bondesen 6

Bydragt – bondedragt. En undersøgelse af jævne folks påklædning i Køge, Roskilde, København og Hedeboegnen i tiden 1790–1830. Af museumsinspektørerne Gerd Neubert og Ellen Andersen 26

Begivenhederne omkring den 9. april 1940. Af Knud Johansen 84

Meddelelser fra museer og lokalhistoriske foreninger og arkiver i Roskilde amt 90

Bestyrelsen for Historisk Samfund for Roskilde amt 108

Vedtægter for Historisk Samfund 109

Farver Hammers Gård. Bygninger og beboere

INDLEDNING

En af intentionerne i bygningsfredningsåret har været at gøre opmærksom på de bevaringsværdige miljøer og bygninger, der findes i købstædernes ældre bebyggelse. Erfaringen har vist, at ældre huse af mindre arkitektonisk særpræg i særlig grad har været udsat for nedrivning eller forringelse ved ombygning.

I Roskilde må man glæde sig over valget af kommunens ejendom Skomagergade 33, som repræsentant for denne bygningsgruppe. Istandsættelsen af bygningen illustrerer, hvordan et ældre hus på en harmonisk måde kan gives en meningsfuld funktion i et nutidigt gadebillede. – Forhuset nr. 33 må dog betragtes i sammenhæng med hele bebyggelsen på grunden matr. nr. 238.

Hjørnegrunden afgrænses af Skomagergade 33, Ringstedgade og Schmeltz Plads. Den undselige sidebygning mod Ringstedgade, den følgende meget dominerende toetages gulstensblok og arbejdsbygningen i gården repræsenterer hver for sig betydningsfulde faser i områdets bygningshistorie. Især må den massivt virkende bygningskrop, der for få år siden lidt hårdhændet fik sin gavl blottet mod Schmeltz Plads, tillægges arkitektonisk og historisk betydning, som eksempel på det byggeri, der skød op i Roskilde under højkonjunkturen i 1850-erne. At det eksisterende bygningskompleks hviler på »historisk« jord på den fredede Budolfi kirketomt, gør valget end mere motiveret (1).

Også i betragtning af det rigeligt flydende arkivalske materiale omkring bygningerne har udvælgelsen været heldig. Roskilde bys skødeprotokol er bevaret fra 1728, brandtaksationerne fra 1736 og folketællingerne fra 1753. Hertil kommer, at husets position som offentlig ejendom med bolig for chefen for den indkvarterede husareskadron 1777–1810 har medført, at ombygninger og vedligeholdelse i denne periode kan følges i byens regnskaber. Bygningen bliver da et veldokumenteret eksempel på, hvorledes man o. 1800 indrettede og vedligeholdt en standsmæssig bolig i Roskilde. – Beliggenheden ved byens udfaldsvej mod vest har ved flere lejligheder presset eller truet bebyggelsen; i forbindelse hermed er der bevaret adskillige sager af interesse. Årsagen til, at Roskilde kommune i 1964 besluttede at købe bygningerne, var i virkeligheden også et ønske om at kunne udvide Ringstedgade. – På matr. nr. 238 lå fra 1780 til 1909 et af byens sprøjtehuse. Forandringer og tilpasning af dette hus har tid efter anden affødt brevveksling med det offentlige. Fra husenes senere historie er der bevaret en kilde af mere privat karakter. Frk. Dorothea Hammer, der ejede bygningerne 1919–39, efterlod sig en dagbog, hvor mange af indførslerne angår bygningernes indretning. – I Samlingen af Arkitekturtegninger på Charlottenborg findes en skitse fra 1856, der har betydning for bestemmelsen af den store gulstensbygnings arkitekt, og i Lokalhistorisk arkiv i Roskilde bibliotek opbevares en række fotografier, der registrer bygningens udseende i de sidste små 100 år.

Bygningen før 1765.

Det er en kendt sag, at Resens Roskildekort fra 1670'erne på mange punkter er ukorrekt. Bygningsangivelserne ved gadehjørnet Ringstedgade/Skomagergade er vel ingen undtagelse. Man kan ikke tillægge de aftegnede huse på dette sted anden betydning end som signatur for bebyggelse. Heller ikke den aftegnede have mellem Skomagergade og Budolfi kirke kan tillægges større betydning (2).

På sikrere grund er man ved matriklen af 1682. Her angives ejernavnene på de to sidste gårde i Skomagergade. Nr. 30 af St. Lars rode ejedes af Jacob Lauridsen rådmand, mens nabogården, der senere blev til Skomagergade 33, var ejet af Maren sl. Morten Gregersens enke. De to grunde blev siden – det er uvist hvornår – købt og lagt sammen af købmand Anders Sørensen Lange, en af det 18. årh.s største grundejere i byen (3). Hermed var dobbeltgrunden kommet i Lange-slægtens eje, hvor den blev indtil 1775. På det vedføjede skema er det vist hvilke familjemedlemmer, der ejede grundene. Indtil 1765 var grundene holdt sammen, og bygningerne blev brugt til beboelse og købmandsskab.

Dobbeltgrundens bygninger blev lykkeligt skånet for ildsvåde under bybrandene i 1730'erne. Derfor kan branktaksationen fra 1736 også give et billede af købmandsgårdens tidligere udseende ikke mindst fordi bygningerne direkte omtales som »gamle«. Bebyggelsens hovedtræk kan beskrives på grundlag af taksationerne fra 1736 og 1761, skøderne fra 1759 og 1765 og bykortet fra 1766 (fig. 1) (4).

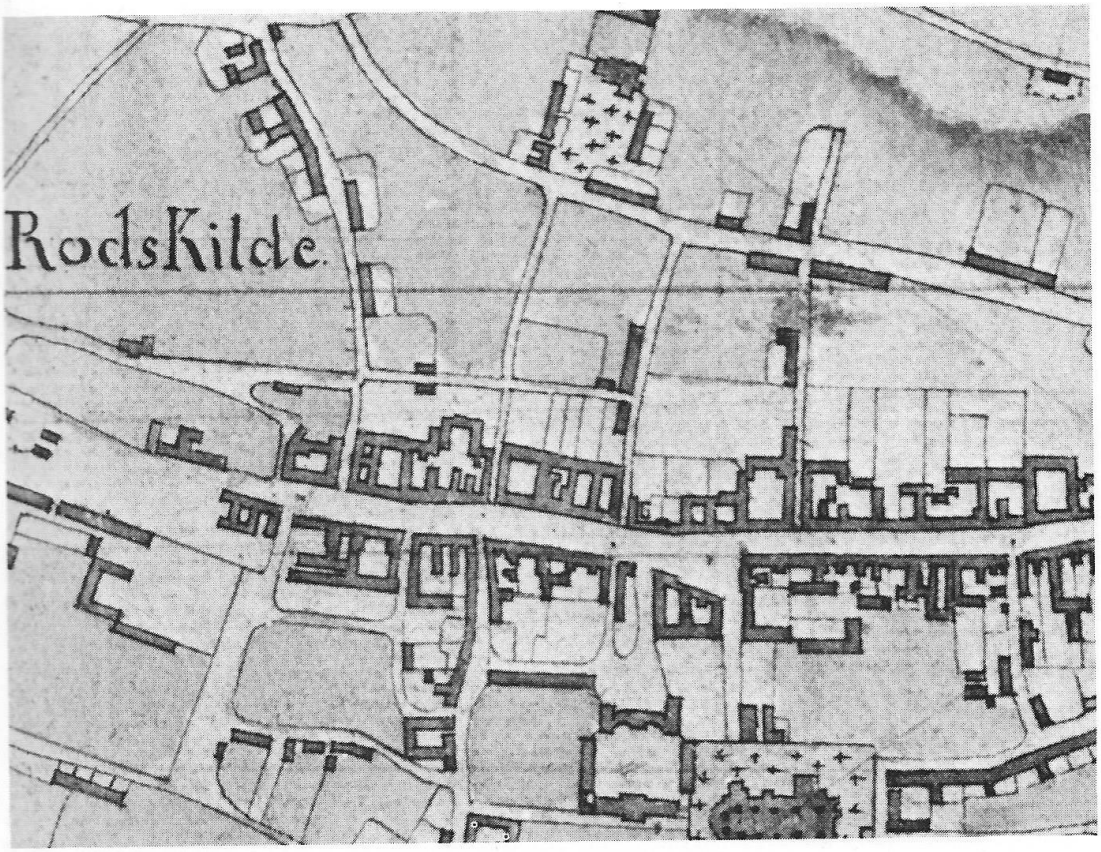

Fig. 1: Plan af den nye Roskildevej approberet 24.7.1766. (Udsnit). (Foto i Lokalhistorisk arkiv).

Købmandsgården var et stateligt firelænget anlæg bestående af sammenbyggede fløje af forskellig størrelse og brug. Ejendommens placering mod Ringstedgade, som den er vist på kortet fra 1766, skabte en iøjenfaldende indsnævring af gadeforløbet. Erhvervsstrategisk var beliggenheden for en købmandsgård på dette sted ikke den ringeste, men ved en regulering af gaden måtte bygningen komme i farezonen.

Anlæggets hovedbygning var et 9 fags toetagers bindingsværkhus med murede tavl, dobbelt kvist og tegltag. Bygningen havde facade mod Skomagergade, og den var placeret på gadehjørnet. I 1736 nævnes den indrettet med stuer og krambod; den havde indkørsel til gården igennem en port. I 1759 angives det, at der i bygningen stod 4 jernovne og i 1761 hedder det, at et »værelse havde panel overalt«. Huset havde 10 vinduesfag. Bygningen må i 1760'erne have forekommet gammeldags; muligvis var det en renæssancebygning med en lang forhistorie. Panelstuen, bindingsværksfacaden og de forholdsvis få vinduer kunne tyde herpå. Hjørnehusets struktur skulle dog blive normgivende for det senere byggeri, især m.h.t. facadevirkningen, det høje forhus og indkørselsporten. – Mod Skomagergade lå endvidere en ældre, knap så dyb 15 fag lang bindingsværkslænge med murede tavl og tegltag. I 1759 omtales for første gang en tilbygning, der må have ligget på hjørnet af dobbeltgrunden op ad Skomagergade.

Hjørneejendommen Skomagergade/Ringstedgade
ejere af Langeslægten i det 18. årh.
Udfyldte circkler angiver ejerskab:

1. ?–1727
2. 1727–58
3. 1758–59
4. 1759–65
5. 1765–67

} dobbelt grund

6. 1767
7. 1767–75

} grunden delt

Kilde: T. A. Colding: Legatfamiljen Lange (1926), LAS Matrikel 1682 med tilføjelser, Skøde og pantebog for Roskilde.

Den korte toetagers bygning var opført til enken Anna Møller. Som noget særligt nævnes »et værelse med voksdug betrukken og med fodpanel«. De øvrige længer var placeret omkring den åbne, firkantede gårdsplads, og købmandsgården fulgte dermed sædvanen i husrækken langs Skomagergade. Mod Ringstedgade lå en 20 fags bygning i en etage med lerklinede vægge. Her var i 1735 stald og foderlo, mens der 1761 nævnes pak- og bryghus med indmurede redskaber til brændevinsbrænderi og bryggeri. Den østlige sidelænge var 24 fag lang; den var lerklinet og blev brugt til avls- og pakhus. Mod syd lå en 16 fags bygning med klinede vægge med stald og vognremise. Anders Lange, den sidste købmand på dobbeltgrunden, supplerede anlægget med en baggård. Gennem en port i sydlængen var der forbindelse herned, hvor der lå en 9 fags bygning til avlsbrug.

Gårdens karakter af at være en blandet købmands- og landbrugskompleks understreges af, at der til dobbeltgrunden var udlagt en jordlod til græsning i byens mark. Gårdens indretning afspejler den forholdsvis svagt udviklede arbejdsdeling i det 18. årh.s provinssamfund. Grundlaget for beboernes økonomi var købmandshandel suppleret med bryggeri og brændevinsbrænderi; det bygningsareal, der var afsat til »avlshus« antyder, at landbrugspræget har været betydeligt.

Forhusets opførelse 1766–67. I privat eje til 1777.

Med borgmester Rasmus Langes køb af dobbeltgrunden i 1765 blev kravene til bygningerne forandret. Det gamle forhus og længerne omkring på gårdspladsen var uegnede for en af byens fremmeste mænd. Fra første færd synes planen at have været, at grunden igen skulle formindskes sådan, at der kunne komme et rimeligt forhold imellem forhus og sidebygninger i relation til den nye ejers behov. Udgravningsarbejdet synes begyndt allerede i 1765; det var ved den lejlighed gravpladsen ved Budolfi kirke første gang blev konstateret (5). I 1766 nævnes grunden delt samtidig med, at nedrivningen af de gamle længer blev fortsat. I december 1766 så man frem til, at de nye bygninger kunne stå færdige det følgende år til påske (6).

Hjørnegrunden blev i januar 1767 tilskødet kommerceråd Johan Jørgen Holst, grundlæggeren af Sukkerhuset i Roskilde, mens borgmesteren selv beholdt nabogrunden. Holst var besvogret med Rasmus Lange ved ægteskab med borgmesterens ældre søster Maren. Holst fik dog ikke megen glæde af sin nye ejendom. Han døde allerede i februar 1767 uden at have set huset fuldendt, og ejendommen gik over på enkens hænder (7).

Der er grund til at tro, at Rasmus Lange også efter salget var den ledende kraft i byggeriet. Bygningerne blev – som det hedder i 1842 – »opført til samme tid og i ens bygningsstil« (8). Fotografiet fig. 7 viser, at Skomagergade 31 havde samme portkonstruktion som nr. 33. Gode familjerelationer synes at have knyttet de to søskende sammen; Rasmus Lange var Marens værge ved boafslutningen efter Johan Holst, og i 1787 boede søsteren i sin enkestand hos Langerne i Skomagergade 31 (9).

Det nye forhus blev første gang takseret i 1771 og sammenholdes denne kilde med skøderne fra 1775 og 1777 samt ombygningsforretningerne 1777/78 fremtræder et tydeligt billede af Madam Holsts gård (10).

Den halverede grund blev bebygget med forhus mod Skomagergade og et sidehus ud til Ringstedgade. På gårdspladsen var der en lille have, og der næv-

Fig. 7. Skomagergade 33, foto ca. 1890. (Lokalhistorisk arkiv).

nes hønsehus, dueslag, brønd med pumpeværk og locum. – Forhuset var et traditionelt købstadshus af den type, som efter genopbygningen af København efter branden i 1728 blev almindelig i hovedstaden og derfra spredtes til landets købstæder. Facaden var opbygget omkring en akse gennem den 3 fag brede kvist. Hovedetagen var opdelt i 8 vinduesfag, port med portrum til venstre, til højre den skråt afskårede gavl, der tog hensyn til det befærdede hjørne. Hovedindgangen var i porten. Facade og gavl var opført i grundmur, mens gårdsiden var bygget af det mere økonomiske bindingsværk med murede tavl. Facadevirkningen blev fremhævet af få dekorative detailler. Øverst på kvisten var der anbragt en muret, oval firedelt blænding, under tagdryppet var der trukket gesims og den velbevarede port var opført med en let affladet bue med rhombeformet slutsten og buefoden hvilende på profilerede vederlag. Facadens rytme blev anslået af vinduesrækkernes rammer og sprosser; mod Skomagergade var der ialt 11 dobbelte »engelske« vinduer, d.v.s. vinduer, der kunne åbnes.

Selvom den bevarede træport først udtrykkelig er nævnt i taksationen fra 1791 som en »ziirlig beklædt port« taler alt for, at den er anskaffet til huset ved opførelsen. Porten omtales flere gange i forbindelse med reparationer 1778–80, selvom den samtidige taksation tier om dens eksistens. Træportens udskårne dekoration indrammes af en pilasterstilling og fyldingernes konturer repræsenterer en overgangsstil mellem barok og rokoko. Arbejdet kan meget vel tænkes at være udført i et provinsværksted i 1760'erne, selvom rokokoen da var forladt i hovedstadens repræsentationsbyggeri.

Portrummets indgangsdør er tabt, men den udvendige stærkt profilerede gerigt er oprindelig. Bag indgangsdøren var der en lille forstue og herfra førte en »italiensk« trappe til salsetagen. Det eksisterende trappeløb langs portmuren med sving til venstre er ikke oprindelig. Et stykke skråtløbende vægbemaling

med palmettemønster fra ca. 1870 er blevet afdækket under ombygningen, og denne dekoration viser, at trappen tidligere forløb langs gårdmuren med sving til højre. To oprindelige døre med rokokofyldinger er bevaret. Den ene sidder intakt i bygningens hovedetage, og den anden er fundet gennemsavet og i brug i det lave kælderrum. Huset blev opvarmet af 6 toetagers ovne, der alle var tilsluttet skorstenen midt i bygningen. De karakteristiske kakkelovnsnicher er oprindelige. – Under huset blev der udgravet en lav kælder over 2 fag med en trappe fra gården og med to tilgitrede vinduer i soklen ud mod Skomagergade. I kælderen blev det nedsivende vand trukket sammen og lejlighedsvis ekspederet ud i gaden v.h.a. en pumpe.

Sidefløjen ud mod Ringstedgade nævnes 1771 delt i en 8 fags bindingsværkslænge med murede tavl og en 20 fags bindingsværksbygning med murede og klinede tavl. De første 8 fag blev brugt til køkken, vaskehus og kammer, mens der i de nederste 20 fag var stald, lo, lade, vognremise og udkørsel til gaden. Sidefløjens rum markerede i deres rækkefølge et tydeligt statusfald: Først køkkenområde, derefter stald og port. I den følgende periode blev denne inddeling retningsgivende for grundens udnyttelse.

Maren Holst opgav sin gård i 1775. Hun solgte den til en københavnsk vintapper Marcus Nygaard, der var flyttet til Roskilde for at drive bryggeri og brændevinsbrænderi (11). Nygaard indrettede en del af sidefløjen med alle nødvendige redskaber. Ved en auktion 22.11. 1777 blev bryggeriets indretninger solgt, og det angives, at det var en kobberbrændevinskeddel med låg, hat og piber, en svaletønde med svalestok og tre render, et mæskekar, to brygkar og femten ankre af forskellig størrelse (12).

Byens gård 1777–1810.

Marcus Nygaard havde ejendommen i to år. Derefter blev den erhvervet af byens magistrat til bolig for chefen for en husareskadron, der ved kgl. resolution af 16.7. 1777 var blevet tillagt Roskilde. De menige kunne lejes ind hos private, men chefen havde krav på et standsmæssigt kvarter.

Indkvarteringen var forbundet med mange udgifter for byens skatteydere, og det kan ikke undre, at magistraten havde søgt at klemme uden om. Ikke mindst var man imod våbenarten; eskadronens mange heste ville blive kostbare at opstalde, og der var blevet indgivet en anmodning om at få fodfolk i stedet. Den oprindelige ordre blev dog ført igennem, og ved et ekstraordinært møde 3.11. 1777 besluttede magistraten at købe Nygaards ejendom, da det havde vist sig umuligt på anden måde at skaffe en passende bolig; prisen blev 1900 rdl. (13).

Husets beboere skulle fraflytte snarest mulig. Nygaard selv rejste med måneds varsel, mens hans lejere, rådmand Hansen og den jødiske handelsmand Pincus Moses, blev sagt op til maj det følgende år. Derefter skulle hovedbygningen sættes istand til det nye formål. De nye beboere havde behov for en rummeligere bolig end den tidligere ejer; sidefløjens bryggeri måtte vige for stalde og fodermagaziner.

Straks efter købet blev der opsat et rødmalet skilderhus med kgl. monogram ved porten ud til Skomagergade. Dette værdighedstegn blev stående, mens huset tjente som chefbolig (14). – I november og de følgende tre måneder blev der foretaget talrige ændringer og udbedringer ved bygningerne. Størst var forandringerne i sidelængen, hvor den gamle – alt for lille – foderlo p.g.a. brøst-

fældighed blev nedbrudt og et nyt havremagazin opført i dets sted. I hovedbygningen blev skorstenen ombygget, og alle stuerne blev hvidtet og loftet gibset. Porten fik slået en ny revle på. Major Carl Leopold Winther var netop blevet udnævnt til eskadronchef pr. 1.1. 1778, og han kunne umiddelbart flytte ind i sit kvarter (15).

Efter istandsættelsen bestod boligen af ialt 32 rum. I en fortegnelse over rumfordelingen fra 1777 meddeles første gang en beskrivelse af husets indre. Til cheflejligheden hørte i stueetagen to rummelige stuer begge med toetagers ovne og et »fuldkomment sengekammer« med alkove. Sidefløjen var i umiddelbar forbindelse med hovedbygningen og her lå køkken, bryggers og spisekammer. Første sal havde en stue til gården, hvorved der var to loftsrum. Hertil kom så de udlejede rum, der først senere blev overdraget eskadronchefen, mod at han betalte leje til magistraten (16).

Efter en bekostelig ombygning kan man forestille sig magistratens følelser, da der d. 25.1. 1779 blev approberet en ny vejføring igennem Roskilde, hvorefter gadehjørnet Skomagergade/Ringstedgade skulle gøres bredere. »Byens gård« skulle indflyttes 6 alen, og det frigjorte grundstykke ville blive inddraget til kørebane. Som begrundelse for indflytningen anførte Kgl. Vejkontor, at gadehjørnet var så »snævert, at en vogn med 4 eller 6 heste ikke havde den fornødne vendeplads uden at løbe i fare for enten at de forreste heste skal komme i uorden eller at hjørnehuset skal køres for nær« (17). Efter at have korresponderet med magistraten blev Vejkontorets bidrag til udvidelsen ansat til 550 rdl., hvilket blev konfirmeret ved kgl. resolution d. 15.7. 1779 (18).

Opgaven med indflytningen skulle vise sig at blive større end istandsættelsen to år tidligere. Forhuset måtte forandres gennemgribende, idet gavlen mod Ringstedgade skulle nedbrydes og genopføres længere inde. Sidefløjens bindingsværkskonstruktion tænkte man sig indrykket ved en indrulning efter at tegltag, udmuring og vinduer var nedtaget (19).

Arbejdet i hovedbygningen blev aftalt ved møder i rådstuen i begyndelsen af maj 1780. Håndværksmestrene blev kaldt op for at redegøre for de indgivne overslag og bygningstegninger. Byggearbejdet begyndte samme måned, og byggeriet stod færdigt umiddelbart efter 9.8. 1780, da mestrene indgav en anmodning om, at svendene måtte få udbetalt den sædvanlige dusør. Som begrundelse for andragendet blev det iøvrigt fremført, at svendene under byggeriet ikke som de plejede havde fået daglig øl af bygherren. Dusøren faldt 15.8. og da må huets ydre have stået færdigt. Arbejdet med det indre var først afsluttet i november (20).

J. C. Müller havde murerarbejdet, og hans vigtigste opgave var at genopføre den nedtagne gavl. Opgaven lød på, at der skulle opsættes en skrågavl ligesom den, der var blevet revet ned. Magistraten besluttede undervejs, at gavlen skulle føres lige op til tagrygningen, fordi det ville give et værelse mere heraf må man slutte, at den oprindelige bygning ikke havde denne form, og det er nærliggende at slutte, at taget tidligere var afvalmet (21). Snedker Kamann var mureren behjælpelig med et ovalt brædt til »mure hul over loftet«; hermed menes det brædt, hvorefter det ovale hul i gavlmuren skulle udmures. Endnu idag er det ældre kvisthul lidt anderledes end hullet i gavlen. Kamann udførte også lister til at trække gesimser efter (22). – Forhuset blev desuden malet. Vinduerne blev udvendigt malet hvide og indvendigt grå eller perlefarvet. Porten til Skomagergade blev anstrøget med gul oliefarve. I 1785 fik malermester Eberhart be-

taling for at have givet gårdsiden gule tavl og blåt tømmer. I 1799 blev facade og gavl hvidtet »og med vandfarve overstrøgen med blåt« (23).

Indretningen af det ombyggede hus kan følges i byens officielle inventarium sammenholdt med salgsdokumentet fra 1810 og regnskabsposter i forbindelse med vedligeholdelsen. I stueetagen var der stadig en forstue og fire værelser, der benævntes dagligstue til gården, kammers næst ved til gården, den store stue til gaden og hjørnestuen til gaden. Rummene var gipsede og betrukket med lærred, hvorpå der var klæbet papir. På første sal var der to større stuer, der blev kaldt kvistsalene til gaden og til gården. Endelig var der et uopvarmet loftskammer over porten og et andet ligeledes uopvarmet værelse ved den murede gavn (24). I 1787 nævnes en »parolstue«, der åbenbart var det værelse, hvor officererne holdt møde. Stuens placering kan ikke bestemmes (25).

Mens ombygningen af forhuset forløb efter overslagene blev flytningen af sidebygningen langt dyrere end forventet. Bindingsværkskonstruktionen viste sig at være brøstfærdig, og husets måtte derfor opføres fra grunden. Mester Anders Olsens tegning fra 1779 (fig. 2) viser bygningens facade og grundplan. Sammenholdes tegningen med overslag, regninger og brandtaksation fra 1781 ses det, at bygningen var 28 fag lang, opført i egebindingsværk med murede tavl og stentag. De tre øverste fag, hvor der var forbindelse til forhuset, var smallere end den øvrige længe. Forklaringen på denne forsnævring fremkom under funderingsarbejdet i 1975, da der på det tidligere åbne område blev fremdraget en sammenskredet brønd. Ved indflytningen af bygningen blev det gode brøndsted åbenbart foretrukket fremfor et ekstra værelse i sidefløjen. Bygningen var i en etage med fodermagaziner i på loftet; mod Ringstedgade blev der derfor opsat kviste med luger, hvor der kunne indstikkes hø. Efter de tre fags forbindelsesgang fulgte en smallere gang med vinduer mod gaden og døre ind til tre værelser. De første rum var opvarmet med jernvindovne, der var opstillet i nicher svarende til hovedfløjens. Værelserne blev brugt til tjenerskabet. Det

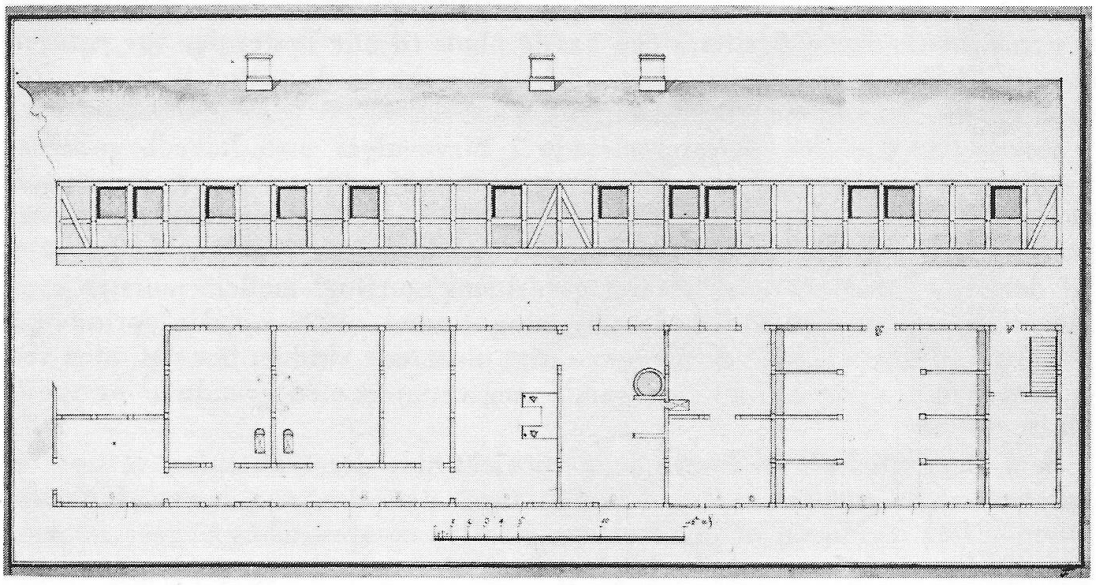

Fig. 2: Anders Olsens projekt 1779 til sidebygningens facade og grundplan. (Landsarkivets foto).

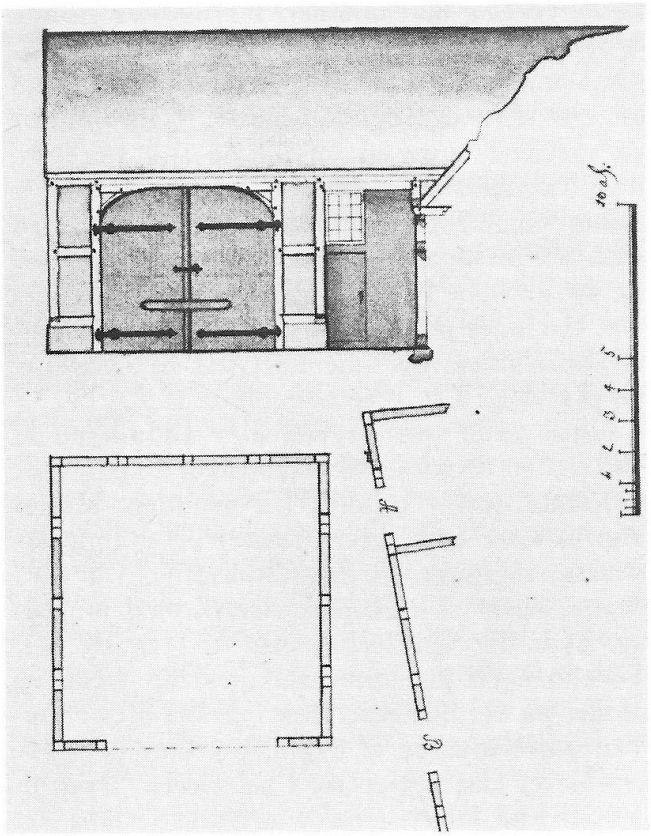

Fig. 3: Anders Olsens projekt til et sprøjtehus 1780. (Landsarkivets foto).

følgende uopvarmede rum var spisekammer med murstenslagt gulv; som fast inventar nævnes en rettebænk med hylder under og en hylde til tintøj. Derpå fulgte køkkenet med to komfurer; også her var der rettebænk og en tinhylde. I bryggerset var der en indmuret keddel og en bageovn, der dog ikke ses på grundridset. Uden forbindelse med bryggerset fulgte så borgerstuen, der var opvarmet med en bilæggerovn og ud mod gaden var der et tjenerkammer, hvor der nævnes en fast standseng. Hestestalden havde plads til otte heste; der var passage både til gård og gade gennem porte. Yderst var der en trappe op til foderloftet og et uopvarmet kammer til kusken (26).

Sidefløjens træværk korresponderede i farvevalget med hovedbygningen. Vinduerne var udvendigt malet hvide, mens de indvendigt var grå. Kvistluger, døre og porten var gulmalede. Tavlene var røde, mens bindingsværksværket var blåt. I beboelsesrummene var vægge og træværk malet i lyse, grå farver (27). Af denne bygning er alene bevaret gårdsidens murflugt mellem murstensbygningen og den senere tilføjede kvistbygning. Endnu i 1929 var den oprindelige bindingsværksfacade med de uregelmæssigt placerede vinduer bevaret, men ved en ombygning dette år blev den gamle væg erstattet med grundmur og spejlglasruder (28).

Som en udvidelse af det oprindelige projekt blev der 1780 opført et sprøjtehus nederst på grundstykket ved skellet. Også dette hus var tegnet af Anders Olsen. Efter tegningen at dømme blev sidefløj og sprøjtehus bygget sammen (fig. 3). Sprøjtehuset stod til rådighed for en af brandkorpsets sprøjter. Bygningen var dekoreret i farver, der svarede til sidefløjen. – Sprøjtehuset synes at have hindret passagen til trappen, og det forekommer derfor naturligt, at der

allerede i 1781 blev foretaget en udvidelse af sidelængen. Anders Olsen tegnede et smalt trappehus, der blev opført for enden af bygningen på det ubebyggede stykke ved brønden (fig. 4) (29).

Efter den fuldstændige ombygning var anlægget vel skikket til at huse eskadronchefen, og der nævnes i de følgende år kun mindre reparationer. Den største sag opstod i forbindelse med vedligeholdelsen af brønden i 1799. Det var konstateret, at det gamle brøndtømmer var oprådnet, og at jorden truede med at styrte ind. Derfor ønskede magistraten at få brøndstedet flyttet; i det lange løb havde det vist sig, at brønden lå ubekvemt »for nær ved bygningerne«. Magistraten regnede med, at det gamle posttræ og pumpen kunne bruges igen, men desværre måtte en licitation afblæses, fordi brønden styrtede sammen, og der måtte skaffes nyt tømmer o.s.v. (30). Først i 1975 dukkede brønden igen op, og iagttagelser på stedet viste, at der var tale om en sammenskridning. En del af brøndtømmeret blev bjærget til Roskilde museum.

Major Winther fraflyttede i 1780, og han efterfulgtes af oberstløjtnant Valentin v. Berger (1739–1813). Berger afgik i 1784 og blev afløst af oberst Caspar Friderich v. Gähler (1737–97). Som Berger var Gähler kun tjenestgørende i fire år i Roskilde, hvorefter major og kammerherre Christian Friderich v. Haxthausen (1754–90) kom til. Haxthausen døde ulykkeligt som følge af et fald fra en hest på rejse fra Roskilde til København. Hans skifte er bevaret i form af et trykt katalog til brug for den auktion, der blev afholdt »Fredag den 20. August om Formiddagen Klokken 9 Slet, i Gaarden paa Hiørnet af Skomagergaden

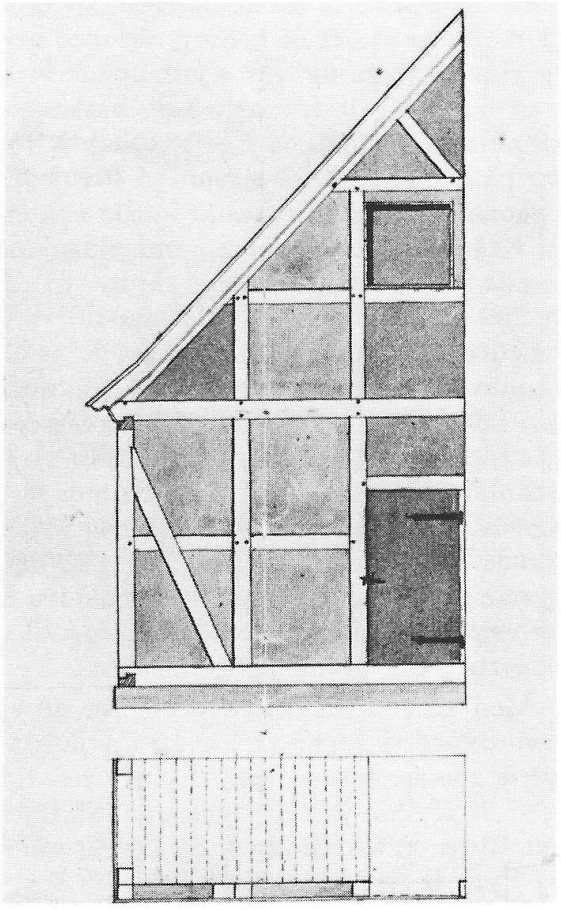

Fig. 4: Anders Olsens projekt til et trappehus 1780. (Landsarkivets foto).

og Ringstedgaden i Roskilde«. Desværre er fortegnelsen ikke ordnet efter de rum, hvori indboet stod, men tiltrods herfor kan man danne sig et indtryk af indretningens gode kvalitet o. 1790. Af møblerne kan nævnes to mahognikommoder, et mahognibakkebord, to spilleborde, en grønmalet skrivepult med opstander og skuffe, tolv stole med hestehårsbetræk, to landskabsmalerier i ramme, et »natstykke« i ramme, fem kobberstik i ramme, to landkort, det ene over Sjælland, det andet over Norge, og som reverens til kongefamiljen en gipsbuste forestillende prinsesse Louise Augusta. Haxthausens stilling som officer fremgår af de talrige uniforms- og munderingsdele og bøger med taktiske og historiske emner. End ikke hans kammerherrenøgler gik ram forbi. Den ene blev solgt for 2 rdl. 3 skill. til en madam Svendsen og den anden – uden forgyldning – gik for 1 rdl. 3 mark til kammerherre Moltke, der vel må have haft brug for den (31).

Efter Haxthausen fulgte premierløjtnant fra 1795 major Rasmus Gade (1747–1818) som eskadronchef. Han blev i stillingen til 1799, da han blev afløst af ritmester Hans Rantzau (1764–1846) (i Roskilde til 1805). Efter ham kom karriereofficeren major Fritz von Friboe (1767–1846), der senere blev general og chef for husarregimentet. I krigsåret 1807 stod boligen tom og den sidst indkvarterede chef var major Carl Christian Leopold Gether (1765–1828), der beboede »byens gård« 1808–10, indtil den blev afviklet.

Skiftende ejere 1810–39.

1810 var behovet for chefboligen bortfaldet, og magistraten kunne sælge »byens gård«. Efter at der på behørig vis med bekendtgørelser i aviser, ved plakatopslag og trommeslagning var gjort opmærksom på, at gården skulle sælges, kunne man skride til de fastsatte 3 på hinanden følgende auktioner. Auktionerne blev afholdt 19.2., 26.2. og 5.3. 1810 og det blev malermester Hedde Jansen Ehlers, der på det 26. bud for en sum af 4020 rdl. erhvervede gården (32). Ehlers indsats i Skomagergade 33 synes at indskrænke sig til, at væggene blev malet med limfarve i stedet for de mere gammeldags udspændte lærreder med papir (33). Allerede i 1814 afstod Ehlers gården til dr. med. Henrik Rosted (1761–1816) for 10.200 rdl. Rosted var søn af amtsforvalter i Roskilde amt, senere birkedommer i Ledreborg birk Bertel Michael R. (1729–85). Efter at have praktiseret i København vendte han tilbage til Roskilde åbenbart for at nyde sit otium. Allerede 1816 døde han, og ejendommen gik over til enken, Inger Bolette f. Borch (1764–1842), datter af købmand i Roskilde, Anders Andersen Borch (34). Inger Rosted beholdt ejendommen til 1821, da hun afstod den til den jødiske købmand Eliezer Levin Rothschild for 8000 rdl. Det nævnes i købekontrakten, at hun som lejere havde haft procurator Liebe og glarmester Olsen; lejerne blev sagt op til følgende flyttedag. Derimod blev enkefru Rosted boende i 2 år i en lejlighed med to værelser i sidehuset med adgang til vaskehus og havde endvidere ret til at benytte gård, brønd og locum (35).

Med Eliezer Levins overtagelse af ejendommen var den igen blevet købmandsgård. I forhuset lod Levin indrette butik, men handelen fik øjensynlig adrig samme format som i Langernes tid. I midten af 1830'erne var han ifærd med at afvikle forretningerne; 1835 lejede han en del af sidehuset ud til brygger Christen Christensen, og i 1839 solgte han ejendommen til farver Hammer og flyttede til hovedstaden (36).

Gården i familjen Hammers eje 1839–1939.

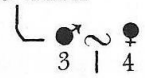
Hans Poul Hammer var født i Hvarn sogn i Jylland i 1803. Inden han slog sig ned i Roskilde, havde han virket som farver i Korsør; her var de to ældste sønner født (37). Da han i 1839 kom til Roskilde var farveriet midt i en opgangsperiode. Landbrugskrisen i 1820'erne var overstået, og landboerne havde fået bedre råd til at lade det hjemmespundne tøj farve.

Hammers farveri var da også frem til begyndelsen af 1860'erne i stadig fremgang. Allerede i 1842 havde han lagt grunden til en toetagers bygning i gården; betydelige rester af dette hus er bevaret i stueetagen i det endnu eksisterende værksted på gårdspladsen. Opførelsesåret kendes fra en servitut, der skulle regulere forholdet mellem Skomagergade 31 og 33 i forbindelse med byggeriet. Hammer havde ladet et 3½ alen højt plankeværk i skellet nedtage, og hvor stakittet havde stået var fundamentet til den nævnte bygnings bagvæg blevet lagt. Ifølge servitutten måtte der ikke være vinduer med direkte udsyn til nabogrunden i skellet der måtte heller ikke være tagdryp mod naboen, d.v.s. at taget skulle hælde ind imod egen gårdsplads. Det blev bestemt, at der ikke måtte trænge vand fra farvergrunden ind ved siden af (38). Taksationen fra 1847 angiver, at den nye ottefags bygning var grundmuret. Endnu kan man på bygningens bagside følge de ældre murskifter, der er lagt med små »mopper«. I husets underetage var der tørrestue, folkekammer, brænderum, trappegang og locum. 1. sal havde tørreloft med en skorsten og indmuret kobberkedel. Samme taksation angiver, at fløjen ud mod Ringstedgade var blevet indrettet til farveri med farvestue, pressekammer og kipkammer med kold- og varmkiper, indmurede kedler og pressekomfur. Skorstenenes antal var forøget fra 2 til 5 i takt med det øgede varmebehov (39).

Hjørneejendommen Skomagergade/Ringstedgade:
ejere af Hammerslægten i det 19. og 20. årh.
Udfyldte circkler angiver ejerskab:

Hans Poul Hammer (1803–87), farver i Roskilde
Caroline Frederikke f. Bonderup (1807–91)
5 børn

Hans Gunner Weysløff Hammer (1836–93), farver i Roskilde
Cathrine Emilie f. Thomsen (1842–1919)
3 børn

Dorothea Caroline Hammer (1866–1939), trikotagehandlerske og lotterikollektrice i Roskilde

1. 1839–87
2. 1887–91
3. 1891–93
4. 1893–1919
5. 1919–1939

Kilde: Folketællinger div. år, Skøde- og pantebog for Roskilde.

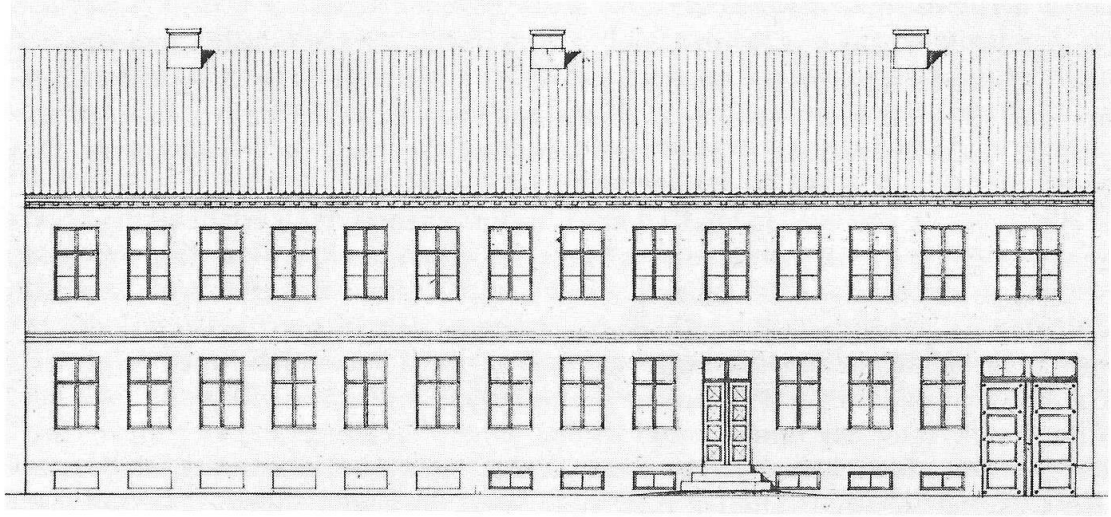

Fig. 5: Mathias Brocks projekt til sidebygningens facade 1855. (Landsarkivets foto).

I 1855 søgte farver Hammer om at måtte nedtage det gamle sprøjtehus. Siden 1810 havde ejerne haft pligt til at sørge for den udvendige vedligeholdelse af denne bygning, og da Hammer ønskede at opføre en større bygning langs Ringstedgade, måtte han derfor finde en ny placering for sprøjten. Hans forslag var, at der i den nye bygning skulle indrettes en vognport ud mod Ringstedgade til rådighed for brandkorpset. Ved skrivelse af 19.11. 1855 gav justitsministeriet tilladelse til, at nedrivning kunne ske og at sprøjtehuset måtte indrettes i den nye bygning (40).

I forbindelse med sagen er der bevaret en bygningstegning fra 1855 signeret af murermester Michael Brock (41). Tegningen (fig. 5) viser et robust, klassicistisk hus med sikkert opmarcherede vinduer; dør og port er dekoreret med et kasettemotiv og under taget løber en tandsnitsgesims.

Brandtaksationen fra 1857 viser, at der var bygget en toetagers bygning med stentag og sydgavl i bindingsværk. Det opførte antal fag synes ikke at stemme med tegningen, men derimod snarere med bygningen, som den kendes idag. Forklaringen må være, at der kun blev opført den del af bygningen, der løber fra sydgavlen til og med 6. vindue efter indgangsdøren, og at huset iøvrigt var i overensstemmelse med Bronks tegning. Familjetraditionen i Hammerslægten ville vide, at den store bygning stod færdig i 1857. Dette årstal svarer godt til brandtaksationen (42).

Taksationen fra 1867 giver et ganske andet billede af bygningen mod Ringstedgade (43). Der var kommet »frontespiecer« på bygningen, og et sidehus var føjet til, dér hvor det gamle sprøjtehus havde ligget. Beskrivelsen stemmer overens med det endnu stående hus, og der må derfor være foretaget en større ombygning og udvidelse mellem 1857 og 1867.

I Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger findes en beskeden skitse udført af arkitekten H. Sibbern (1826–1901) (fig. 6). Denne tegning er dateret 1856, og den gengiver husets facade, sådan som den kendes fra ældre fotografier. Tegningen må være et udkast til en ombygning af Brocks hus. At der er sket en forandring af bygningen kan også udledes af det ældste kendte foto af bygningen (fig. 8). Fotografiet viser et tydeligt brud på nordgavlen i murværket

netop dér, hvor den »Sibbernske« gavlforhøjelse sætter ind. Føres det brud ind på facaden vil man se, at også det karakteristiske V-mønster under gesimsen må være en tilføjelse. Sibberns ombygning bestod i en forandring af taget med opmuring af de tre kviste og de pyntelige skorstenspiber. Han må have tilføjet V-mønsteret over 1. sals vinduer, kurvet sprøjtehusporten og opsat de liljeformede murankre. Han byggede sydgavlen og sidehuset på sprøjtehusets gamle plads.

Når Sibbern fremtræder som Hammers arkitekt skyldes det, at den akademisk skolede kunstner af andre grunde var kommet til Roskilde. Hans bedst kendte arbejder fra 1850'erne er kernen i Roskilde Amtssygehus (1855) og et vellykket våbenhus ved Vor Frue kirke (1857). Sammenholdes Ringstedgadehuset med sygehuset kan der iagttages mange lighedspunkter. Helhedsvirkningen var bestemt af en stræben i retning af at genskabe de ældre hjemlige stilarter. Dette kunne ske efter et studium af gotikken og renæssancens forskellige udtryksformer; især kunne murstensornamenterne bruges og sammenstilles på en ny og overraskende måde.

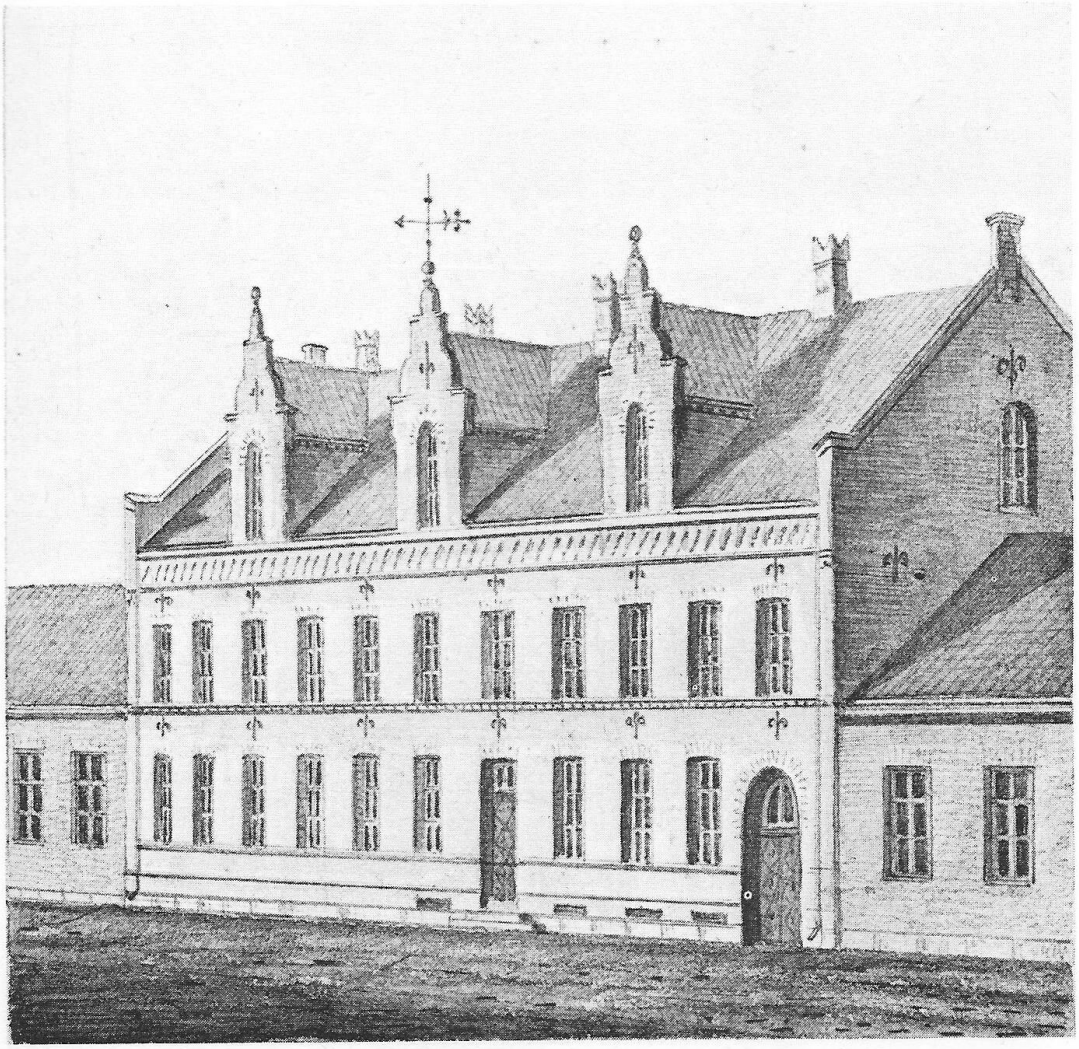

Fig. 6: H. Sibberns projekt til ombygning af sidebygningen 1856. (Kunstakademiets foto).

Sibbern facade er idag noget forstyrret; skaden er dog ikke større end at den med små midler kunne elimineres. Skorstenspiberne har mistet »ørerne«, kvistenes øverste buer er forsvundet og med dem midterkvistens meget vigtige vindfløj. Enkelte vinduer er udskiftet med en af ældre arkitekturs værste fjender: De store, døde, sprosseløse ruder. Mere forståeligt er det, at der er kommet en ny indgangsdør til i bygningens venstre side. At sprøjteporten nu udnyttes som butikslokale føjer et charmerende træk til facaden selvom portbuen måske engang med tiden burde retableres.

Brocks bygning var fra første færd indrettet til farveri. I stueetagen nævnes to »farverier«, et pressekammer samt tre lokaler. 1. sal havde »9 lokaler«. Sibberns ombygning bevarede de to farverier i stuen med tilføjede to lejligheder. 1. sal blev indrettet til værelser og en større lejlighed med forbindelse til et køkken i tilbygningen. På loftet var der tørrerum og den gang med værelser, der stadig findes.

I taksationen fra 1867 nævnes en væsentlig forandring af farveriets driftsmidler. I arbejdsbygningen på gårdspladsen var der blevet opstillet en dampmaskine på 2 hk. Maskinen trak to skylleapparter i gården og der var kraftoverføring til kradsemaskinen og apreteringstromlen. Dampmaskinen var bygget i 1862 hos Burmeister og Wain, og den var af en opretstående type med liggende, konisk kedel. 1862 må antages at være anskaffelsesåret, og omtrent på dette tidspunkt må den gennemgribende ombygning være tilendebragt (44). Farveriet

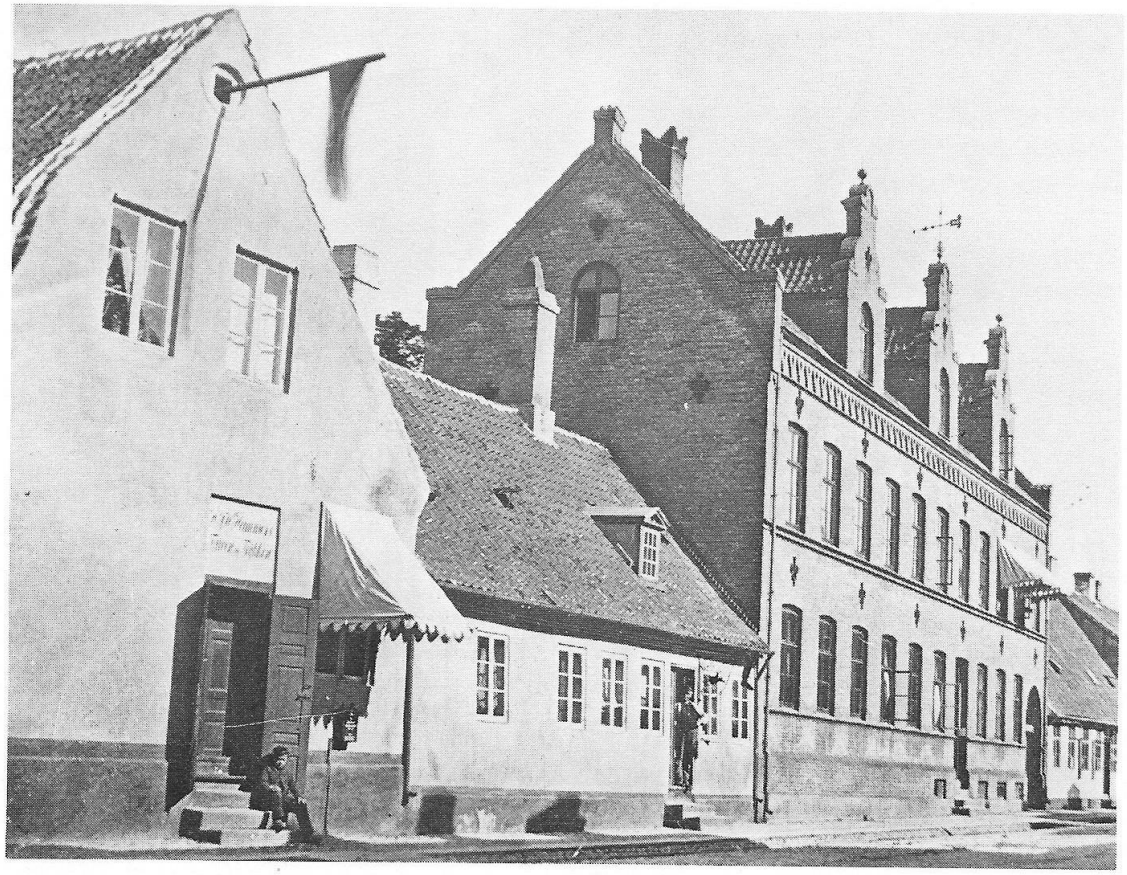

Fig. 8: Parti af Ringstedgade, foto ca. 1890. (Lokalhistorisk arkiv).

Fig. 9: Skomagergade 33. Hude foto 1917. (Lokalhistorisk arkiv).

var nu bragt på højde med de bedste i samtiden, og bebyggelsen var afpasset herefter. De gunstige afsætningsforhold har allerede været nævnt som årsag til farveriets udbygning. Udvidelsen af beboelsesområdet og farverikapaciteten skyldes også, at virksomheden i 1860'erne var midt i et »glidende generationsskifte«. Farver Hammers testamente fra 1862 angiver, at den ældste søn, Hans Gunner W. Hammer allerede længe havde bistået i farveriet, og at han var udset til på lempelige vilkår at overtage det efter forældrene (45). Efter den yngre Hammers ægteskab i 1865 fik han da også en af de nye standsmæssige lejligheder i den nye bygning mod Ringstedgade.

Men allerede i 1880'erne var tilbagegangen blevet følelig for det store farveri. I et kodicil til testamentet omtales den dalende indtjening, der dels begrundes med, at Ringstedgade var ved at miste sin betydning som handelsstrøg, dels med at farverierhvervet i det hele var i tilbagegang. Da gamle farver Hammer i 1887 lukkede sine øjne var udsigterne ikke lyse. Sønnen døde allerede i 1893, og det var herefter hans enkes opgave at føre forretningen videre. I 1895 tog hun konsekvensen af, at Skomagergade havde styrket sin position som butiksgade. Hun lod indrette en ny, moderne forretning i forhuset Skomagergade 33 og brød i forbindelse hermed for første gang en dør i facaden. Hun lod den lille, forældede butik i forhusets gavl med H. G. W. Hammers navn over døren lukke (fig. 8 viser butiksfacaden før lukningen); indgangsdøren blev ved samme lejlighed tilmuret. Efter alt at dømme er den oprindelige trappe taget ned og erstattet med det nye trappeløb ved indretningen af butikken; også den skorsten, der endnu kan ses i portrummet, må være opsat samtidig hermed for at kunne opvarme forretning og værelse over porten (46).

I 1900 blev Hans Hammers datter Dorothea inddraget i forretningen. Hun forlod dette år sin lærergerning på Borgerskolen og havde siden sit udkomme i »Hammers hjørne«. Hun fortsatte moderens modernisering af forretningen samtidig med, at farveriet efterhånden blev afviklet. I 1909 blev de karakteristiske udhængsskabe sat op ud til Skomagergade. I 1912 gik hun igang med at indrette en butik i den gamle sprøjteport; lokalet var blevet ledigt, da byens brandkorps i 1909 havde fået en ny station i »sukkerhuset«. Butikken skulle lejes ud; indtægten ville blive et sikkert supplement til moderens mere svingende overskud. Frk. Hammer havde af samme grund i 1916 fået overdraget en lotterikollektion fra Vare- og Landbrugslotteriet. – På den anden side var den gammeldags farverivirksomhed under afvikling. I 1918 solgte enkefru Hammer husets jordtilligende til en møller Hansen. I frk. Hammers dagbog nævnes det som noget usædvanligt, når dampmaskinen sættes igang, og i 1921 blev kedlen endelig revet ned. Med tydelig ærgrelse konstateres det under d. 20.8., at den kun indbragte 25 kr. – Da moderen døde i 1919 købte Dorothea Hammer matr. nr. 238 for 70.000 kr.; endnu et generationsskifte var lykkeligt overstået.

Fotograf Hudes optagelse fra 1917 viser facaden set fra Blågårdsgade (fig. 9). Ved ombygningen i 1895 var de oprindelige vinduer blevet forlænget ned til soklen. Forretningsdøren var flankeret af to skilte med teksten: Hammers Dampfarveri & Stampeværk – Hammers Klæde og Garn Forretning. I vinduerne var der fremlagt prøver på, hvad forretningen førte. Endnu brugtes det indigofarvede farverflag stukket ud i kvisthullet som varemærke; tydeligt er det dog, at omsætningen efterhånden var ved at blive lagt over på salg af massefremstillet trikotage. I butikslokalet var der ophængt lamper: I 1916 var der blevet lagt elektrisk lys ind i »kontoret« og året efter blev der installeret elektricitet i lejlighed og butik. Telefonen blev opstillet i 1916 umiddelbart efter, at der var kommet meddelelse om lotterikollektionen. – Hudes billede viser førstesalens beboer, jordemoder Gytha Holm Jensen. Jordemoderlygten hænger under hendes vindue og ved porten var hendes ovale navneskilt og ringeklokken sat op. Fru Jensen følger selv interesseret med i fotograferingen fra sine vinduer. Tre af facadens vinduer var forsynet med gadespejle: Ud for fru Hammers stue, ved jordemoderens stue og ved kvistværelset over porten, hvor dameskrædderinde Nanna Andersen boede (47).

I 1923 blev butikken igen bygget om, denne gang efter arkitekt Møllers forslag. Butiksarealet blev formindsket, og der blev slået endnu en dør i facaden til hovedindgang. Der blev indsat en større spejlglasrude og skiltningen blev bragt i overensstemmelse med det ændrede indhold (fig. 10). Frk. Hammer betroede ofte sin dagbog sine problemer vedrørende sine lejligheder og butikker. Flere gange fik hun gode tilbud fra interesserede, men hver gang afviste hun at sælge »stedet«. I 1929 skrev frk. Hammer kontrakt med boghandler Schwartz om leje af butikken i Ringstedgade 1. Inden den nye boghandel kunne åbne, måtte huset bygges om. I første instans satte kommunens vejudvalg sig imod en ombygning; som begrundelse blev anført, at der var planlagt en vejudvidelse ved gadehjørnet, og kommunen kunne ikke tillade, at bygningen blev udbedret så meget, at en eventuel ekspropriation ville blive væsentligt fordyret. Frk. Hammer måtte derfor modstræbende gå med til, at byggetilladelsen i praksis ikke ville komme til at influere på kommunens overtagelsessum. Arbejdet blev udført af murermester Sørensen efter dennes tegning. Facaden blev fuldstændig forandret med grundmur og spejlglasruder (48).

I 1939, kort tid efter Hammerforretningens 100 års jubilæum, døde frk. Hammer d. 6.6. Boghandler Schwartz købte matr. nr. 238 og en ny epoke med skiftende lejere i butikker og lejligheder begyndte. I 1964 erhvervede Roskilde kommune husene med endelig nedrivning for øje og det foreløbigt sidste punktum blev sat, da kommunens arkitektafdeling efter byrådets vedtagelse gik igang med en gennemgribende modernisering af forhuset og den lave sidebygning med henblik på at indrette en permanent udstilling for kommunen med direkte adgang for byens borgere. Huset fremtræder nu efter indvielsen godt 200 år efter opførelse som god repræsentant for lokal byggeskik og nutidens vilje til at bevare den ældre bebyggelse for eftertiden (fig. 11).

Fig. 10: Skomagergade 33. Anonymt foto 1925. (Lokalhistorisk arkiv).

Noter:
LAS betegner Landsarkivet for Sjælland, RA Rigsarkivet. Hvor intet andet er anført findes arkivalierne i Roskilde rådstuearkiv (LAS). Skødeprotokollen findes i Roskilde byfogedarkiv (LAS).

1. Danmarks kirker, København amt, bd. 1 (1954), s. 121 f.
2. P. H. Resen: Atlas Danicus, Roskilde (udg. v. J. Knudsen) (1929).
3. Matrikel 1682 med senere tilføjelser.
4. LAS, Sjællands stiftsamt, købstædernes taksation 1736, samme, taksation over Roskilde 1761. – Skødeprotokol, skøde tinglæst 20.12. 1759 og 29.5. 1766.
5. Som note 1.
6. Sjællands stiftsamt, taksation med senere tilføjelser, Roskilde 1761.
7. Skødeprotokol, skøde tinglæst 26.3. 1767. F. Fang: Museumsgaarden i Roskilde (1931), s. 8.
8. Skødeprotokol, servitut tinglæst 15.6. 1843.
9. RA, folketælling 1787 over Roskilde. – F. Fang op.cit.
10. Sjællands stiftsamt, taksation over Roskilde 1771. – Skødeprotokol, skøder tinglæst 14.12. 1775 og 18.12. 1777. – Ombygningsregnskaber i Roskilde bys kæmnerregnskaber.
11. Rådstueprotokol, borgerskab 25.9. 1776.
12. Kæmnerregnskab 1777, bilag litra E.
13. Rådstueprotokol, 3.11. 1777.
14. Kæmnerregnskab 1778, bilag 20.
15. Beboernes navne findes i indkvarteringslisterne i kæmnerregnskaberne. Personalhistoriske oplysninger i Hirsch: Danske officerer (RA).
16. Forhandlingsprotokol for indkvarteringskommissionen i Roskilde 1777–1835, 24.12. 1777.
17. RA, Rentekammeret, nr. 455.16, Vejkommissionens kopibog 1778–80, skrivelse til kongen af 14.7. 1779.
18. Som note 17, skrivelse til stiftsamtmand Brockenhuus af 6.8. 1779.
19. Kæmnerregnskab 1780, bilag nr. 27.
20. Som note 19, bilag nr. 50.
21. Som note 20, bilag nr. 35.
22. Som note 21, bilag nr. 36.
23. Som note 22, bilag nr. 46, samme 1781, bilag nr. 23, samme 1786, bilag nr. 25, samme 1799, bilag nr. 16 litra C.
24. Byens offentlige bygninger, byggesager og inventarielister 1735 – ca. 1830, inventarium 1785, – Roskilde byfoged, skødeprotokol, auktionsdokument 17.2. 1810. Kæmnerregnskaber 1805, bilag nr. 30: I hjørnestuen, kabinettet og parolstuen opsat lærred og påklistret papir.
25. Kæmnerregnskab 1787, bilag nr. 29 jvf. note 24.
26. Olsens tegning i kæmnerregnskab 1780, bilag nr. 27.
27. Som note 26, bilag 46.
28. LAS, Roskilde købstad, byrådssager 1929, journalsag nr. 56.
29. Kæmnerregnskab 1781, bilag nr. 17, samme 1780, bilag nr. 28.
30. Som note 29, bilag nr. 14.
31. RA, Generalauditørens arkiv, bilag til skifteprotokol C, nr. 274.
32. LAS, Roskilde byfoged, auktionsprotokol 1809–14, fol. 49.
33. Skødeprotokol, tinglæst skøde 13.2. 1816.
34. F. H. Blædel: Den dansk-norske slægt Rosted. Personalhistorisk Tidsskrift 93. årg., 16 rk., 1. bd., 1973, s. 55 f; – skøde se note 33.
35. Skødeprotokol, tinglæst skøde 13.5. 1824.
36. Som note 35, tinglæst kontrakt 1.7. 1835, samme, skøde tinglæst 15.8. 1839.
37. Personalhistoriske oplysninger i div. folketællinger.
38. Som note 8.

39. Roskilde bys brandtaksation 26.11. 1847.
40. Skødeprotokol, tinglæst servitut 2.7. 1857.
41. Magistratens journalsager 1855 nr. 99.
42. Roskilde bys brandtaksation 18.8. 1857. F. Fang i Roskilde Tidende 15.5. 1939.
43. Roskilde bys brandtaksation 1.8. 1867.
44. LAS, Roskilde byfoged, dampkedelprotokol 1875–1915, kedel nr. 2.
45. Skødeprotokol, tinglæst 9.7. 1891, dateret 31.3. 1861 med kodicil 9.9. 1884.
46. Lokalhistorisk arkiv, Roskilde bibliotek, Dorothea Hammers dagbog 1880–1939. De følgende oplysninger stammer ligeledes herfra.
47. Lokalhistorisk arkiv, Roskilde bibliotek, Folketælling 15.10 1917.
48. Som note 28.

Fig. 11: Skomagergade 33. Clausen foto 1975. (Lokalhistorisk arkiv).